

LUDWIG STEINDORFF

STARI SVIJET I NOVO DOBA.
O FORMIRANJU KOMUNE NA ISTOČNOJ OBALI
JADRANA

UDK 947.713-2(497.13-13)»12«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr. Ludwig Steindorff
D 4400 Münster (SR Njemačka)
Westfälische Wilhelms-Universität
Historisches Seminar, Abteilung
für osteuropäische Geschichte
Domplatz 20—22

Prema srednjovjekovnom izvoru (Toma Arhiđakon) autor na primjeru triju gradova, odnosno pojedinih događaja, izvodi definiciju dalmatinske komune 13. st., kao saveza pojedinaca osnovanog na zajedničkoj zakletvi, koji obuhvaća slobodno stanovništvo određenog, najčešće gradskog teritorija, s ciljem da svojim građanima osigura mir i pravnu sigurnost. Takva se definicija temelji na povijesti sjevernotalijanskih gradova u 11. i 12. st., a vrijedi za čitavu zapadnu i srednju Evropu. Komune se u nas najranije javljaju na području bivše bizantske teme Dalmacije, a potom na hrvatskom teritoriju i Neretvanskoj kneževini. Razvitak komune je karika koja s jedne strane povezuje područje istočnog Jadrana s ostalom Evropom, a s druge čini prijelaz iz srednjeg vijeka u novo doba.

Kad su Splićani 1239. g. za potestata (načelnika) pozvali Gargana iz Ankone, vodila ih je misao da će možda pod nepristranom upravom okončati krvave stranačke sukobe u gradu. Kako pripovijeda Toma Arhiđakon, splitski kroničar i očevidac tih zbivanja, pozvao je Gargan već drugog dana po dolasku u Split sav splitski puk na okup. Nakon uvodnih riječi potestat je prvi položio zakletvu da će izvršavati preuzete obveze, a zatim je pozvao sve prisutne, plemiće i pučane, da se zakunu da će provoditi sve njegove odredbe. Nakon toga Gargan je dao sastaviti popis svih zakletih: na popisu je bilo gotovo dvije tisuće muškaraca.¹

Godine 1235. nabavili su Dubrovčani Petrus Scaritii i Petrus Mathei Dabrane brod u Omišu. Sud sastavljen od dubrovačkih potknezova, Malog i Velikog vijeća donio je odluku da imenovani zajedno s onima koji su ih pratili imaju vratiti brod u Omiš, a za slučaj da to ne učine, sud je donio tešku kaznu: općina će imenovanima porušiti kuće i uništiti vinograde, i neće ih više smatrati Dubrovčanima. Dakle, oni više ne bi

¹Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, izd. F. Rački, *MSHSM*, 26, Zagreb 1894 (dalje: Thomas), 120.

mogli ostvarivati svoje pravo pred dubrovačkim sudom, koji, kao ni sudovi izvan grada, ne bi priznavao pravovaljanost dokumenata koji bi oni sudu podastrelili. Oni ne bi imali pravo svjedočiti ni o drugim osobama, ali bi se o njima svako svjedočenje priznalo. Dalje se u odluci navodi da svakoga koji bi kupio brod od Omišana ili drugih gusara čeka ista kazna. Odluku je potvrdio dubrovački puk, a ispravu o čitavom postupku zapisao je općinski prisegnuti notar svećenik Paskal. Tu se izričito naglašava da nijedno usmeno svjedočenje ne može opovrći sadržaj te isprave koju su zatim potvrdili četvorica sudaca.²

Omiški knezovi, zajedno s cjelokupnom komunom grada Omiša, potvrdili su pred dubrovačkim izaslanicima 1262. g. da su primili odštetu za svoje rođake ubijene ili ranjene od Dubrovčana. Tom potvrdom je stupio na snagu mir na koji su se članovi kneževske obitelji obvezali kad su s Dubrovčanima pregovarali o odšteti. Budući da Omiš nije imao gradskog nofara, ispravu je napisao župan Petar, omiški građanin. Da bi isprava imala pravnu snagu, pričvršćen je na nju pečat grada Omiša.³

Zbog čega smo prema izvorima prepričali ta tri događaja koji po sadržaju nisu povezani izuzev po tome što dva od njih govore o dubrovačko-omiškim odnosima? Izabrali smo ih kao lijepe i slikovite primjere za djelovanje tada još mlade društvene ustanove komune. — Po koncepciji koju slijedi autor komuna je definirana kao savez pojedinaca koji je osnovan na zajedničkoj zakletvi i obuhvaća, neovisno o različitoj staleškoj pripadnosti, slobodno stanovništvo određenog, najčešće gradskog teritorija. Pripadnici komune sebe nazivaju *cives*, građani. Komuna, čiji je cilj bio da preko obvezivanja svakoga člana na zajedničku volju svima svojim članovima osigura mir i pravnu sigurnost, sama je sebi stvarala pravne norme. Sama sobom je upravljala, a izvršnu vlast predavala je svojim činovnicima.⁴

Zakletvom pred Garganom Splicići, patriciji i pučani, obnovili su svoju komunu. Zajednička im je volja bila uspostavljanje mira u gradu preko autoriteta potestata, cilj koji su prema Tomi Arhiđakonu barem privremeno uistinu i postigli. Tko se bio zakleo i time pridružio komuni, lako se moglo i naknadno provjeriti u popisu zakletih. Načelništvo samo, tipična je komunalna ustanova. Komuna je izabrala iz druge komune — ovdje iz Ankone — čovjeka s određenim sposobnostima da bi kao plaćeni činovnik za izvjesno vrijeme upravljao komunom. Zadatak potestata je bio da pod nadzorom postojećih gradskih upravnih organa, pogotovu

² T. S mič i k l a s, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: *T. S mič i k l a s*, C. D.), III, 439—440.

³ T. S mič i k l a s, C. D., V, 233—235.

⁴ O. B a n t i, »Civitas« e »Commune« nelle fonti italiane dei secoli XI e XII, *Forme di potere e struttura sociale in Italia nel Medioevo*, izd. G. Rossetti, Bologna 1977, 217—232; H. Keller, *Der Übergang zur Kommune: Zur Entwicklung der italienischen Stadtverfassung im 11. Jahrhundert*, Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen, izd. B. Diestelkamp, Köln — Wien 1982, 55—72; L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln-Wien 1984, 152—156; *Lexikon des Mittelalters*, II, 1042 (*Bürgereid*), III, 135—137 (*coniuratio*).

vijeća, u gradu osigura red i mir.⁵ Čak u okviru opće povijesti gradova, opširni opis Tome Arhiđakona o pozivanju Gargana, o dogovaranju njegove plaće i obaveza, vrlo je dragocjen izvor o djelovanju ustanove potestata. — Sam pojam komune svjedoči o volji te institucije da obuhvati cjelokupno stanovništvo. Iz Tomina pričanja o zakletvi pred Garganom jasno se vidi da je potestatu stalo do što veće potpunosti kruga zakletih zbog čega je i tražio sastavljanje popisa. I visoki broj od gotovo dvije tisuće muškaraca svjedoči o komuni kao savezu svih stanovnika grada neovisno o privrednom ili društvenom položaju pojedinaca.

Kao što slijedi iz prijetnje dubrovačkog suda, da neprijatelji komune neće više biti Dubrovčani, samo članovi komune su imali pravo zvati se po gradu u kojem je ta komuna držala vlast. Takva odredba ima smisla samo kad komuna obuhvaća cjelokupno gradsko stanovništvo. Osnovni cilj komune je da se njezini članovi obvezno pokore zajedničkoj volji odnosno da onemoguću život izvan komune i zajedničke volje. Isključenje iz komune značilo je gubitak prava na stanovanje u gradu, komuna bi u tom slučaju porušila kuću i uništila druge nekretnine. Čime se u spomenutom slučaju iz Dubrovnika samo prijeti, primijenjeno je u Splitu barem dva puta u burnim godinama prije Garganova dolaska.⁶ Manje izražajna, ali isto toliko djelotvorna, bila je mjera da komuna prikrati svoje unutrašnje i vanjske neprijatelje bilo koje pravne zaštite i da po mogućnosti navede i prijateljski raspložene ustanove izvan grada na to da ne priznaju prava onoga kojega je komuna isključila iz svojih redova. Obratno, komuna je svim svojim članovima pružala pravnu zaštitu i trudila se da im isto osigura i kod drugih komuna, odnosno uprava. — Kao u Dubrovniku, postojala je i u Omišu komuna, čiji je član među ostalim i župan Petar, koji upozorava na to, dodajući svom imenu i feudalnoj tituli župana i oznaku »građanin Omiša«. Komuna je dakle oblik političkog konstituiranja koji se ne odnosi samo na stare gradske sredine nego i na teritorije gdje su donedavno prevladavali arhaični oblici privređivanja i društvenih odnosa.

Interpretiranjem triju kratkih scena iz dalmatinsko-hrvatske povijesti 13. st. provjerili smo prikladnost naše definicije komune. Ta je definicija nastala na drugoj osnovi, na materijalu iz povijesti sjevernotalijanskih gradova, a vrijedi za puno širi okvir cijele zapadne i srednje Evrope. — Uvjeti pod kojima je dolazilo do formiranja komuna nisu bili jedinstveni. U toku višekratnih promjena vrhovne vlasti kroz rani srednji vijek nastale su u sjevernoj Italiji oštre staleške razlike, tj. razlike u pravnom položaju stanovništva. S jedne strane, iz antike su sačuvani gradski teritoriji koji su, s druge strane, isprepleteni mrežom novostvorenih feudalnih odnosa. Svjetovna vlast najčešće je prelazila iz ruku kraljevskih činovnika u nadležnost biskupa, uz kojega su i plemstvo i neplemićko stanovništvo pokušavali sudjelovati u upravljanju gradom. U tim prilikama kad nijedna vlast nije bila sposobna osigurati unutrašnju sigurnost i mir prema

⁵ E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, 3. izdanje, Göttingen 1979; 138.

⁶ Thomas, 115, 117.

vani, formiranje komuna pokazalo se kao izlaz. Zakletvom su se povezale različite grupe i tako stvorile novu djelotvornu vlast koja je premostila suprotne interese. Da bi izvršnu vlast učinila efikasnijom, komuna je postavljala i svoje činovnike, u mnogo slučajeva su ih zvali konzulima.⁷ Postanak komuna zapravo je bio dugotrajan proces kroz cijelo jedanaesto stoljeće, najprije sa zakletvama u vezi s pojedinim predmetima da bi kasnije povezivanje zakletvom postalo trajno i sveobuhvatno. Tako se može govoriti o »komunalnom pokretu« koji je završen ustaljenjem komuna u prvoj polovici 12. stoljeća.⁸

Na području sjeverno od Alpi jačanje privredne aktivnosti, izgradnja političke vlasti, uspon gradova i formiranje gradskih komuna međusobno su se uvjetovali. Za djelovanje komune morala su biti ispunjena dva uvjeta: a) da je postojao savez zakletih, b) da je taj savez obavljao vlast na izvjesnom teritoriju: bilo da je preuzeo tu vlast bez pravne osnove od feudalnog nosioca vlasti — kralja ili nižeg svjetovnog ili crkvenog dostojanstvenika — bilo da je dotadašnji nosilac vlasti izuzimao teritorij iz svoje nadležnosti, uz čuvanje vrhovne vlasti, i dodijelio ga privilegijem građanima novoosnovane komune.⁹ Za takav nastanak komune ima stotine potvrda iz povijesti gradova Francuske, Engleske, Njemačke, Češke, Poljske, Ugarske i Slavonije. Školski primjer je privilegij zagrebačkom Gradecu 1242. g.¹⁰ Zauzvrat za obveze koje su *hospites*, gosti (u današnjem smislu trgovci) bili spremni preuzeti, pogotovu da na svoj trošak utvrde naselje na Griču zidom, kralj im je potvrdio odredbe o unutrašnjem uređenju komune, koje su *hospites* već unaprijed dogovorili i prepustio je komuni teritorij od Save sve do vrha Medvednice. Stekavši zemljište, *hospites* su kao savez zakletih formirali svoju komunu.

Uspoređeno s Italijom ili sjevernim krajevima, uvođenje komune u dalmatinskim gradovima mnogo je slabije izražena cezura povijesti. Dalmatinski gradovi pod nominalnom bizantskom vlašću do 12. stoljeća, tj. Osor, Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor, sačuvali su kroz sav rani srednji vijek jedinstvenost teritorija pod gradskim sudom i bez staleškog raslojavanja. Teritorij grada ostao je izvan političkih feudalnih odnosa. Antička baština gradova ogleda se baš u jedinstvenosti teritorija.¹¹ Latinski pojam *civitas*, s jedne strane, odnosi se na središnje crkvene, političke i privredne funkcije i, s druge strane, definira teritorij. *Civitasu* odgovara riječ *grad* u slavenskim izvorima kojima, dakako, u ovom kontekstu raspoložemo tek od 13. stoljeća.¹² Sve do stvaranja komuna

⁷ T. Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, *Historijski zbornik*, 33—34, 1980—1981, 168—170.

⁸ Vidi literaturu u bilješki 4.

⁹ E. Ennen, n. dj., 107—141.

¹⁰ T. Smičiklas, C. D., IV, 172—176; usp. N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb 1982, 73—83.

¹¹ Pregled kod N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, 2. izdanje, Zagreb 1975, 109—125, 334—347.

¹² U listinama: T. Smičiklas, C. D. III, 140 (1215), *v'se obkině grada Dubrov'nika*; u narativnim izvorima: Život svetoga Simeona Nemanje, Spisi sv. Save, izd. V. Čorović, Beograd — Sr. Karlovci 1928, 151, *ot pomorskye zemlje Zetu i s' gradovy*. U djelu Žitije Simeona Nemanje od Stefana Prvovenčanoga, izd. V. Čo-

riječ *populus*, narod, je jedina zbirna imenica za označavanje stanovništva grada, češće se govori »svi stanovnici grada« i slično.¹³ Tako je u razdoblju prije formiranja komune u dalmatinskim gradovima u toku 12. st. pravno definirana samo kategorija »gradski teritorij«. A stanovništvo je otvorena skupina bez pravnih ograničenja prema vani i raslojavanja prema unutra.¹⁴ Nije bilo ni formalnih ograničenja tko smije sudjelovati u odlučivanju zbora stanovnika. Premda se u izvorima može lako prepoznati grupa vodećih ljudi, ta grupa nije bila određena pravnim niti bilo kakvim formalnim kriterijima. Formiranje komune predstavlja i u dalmatinskim gradovima zatvaranje stanovništva u zakletvom povezanu grupu.

Pojava ustanove komune uvjetovala je i traženje odgovarajuće riječi za imenovanje te ustanove. Početkom 12. st. javljaju se u latinskim dalmatinskim izvorima prve potvrde riječi sa značenjem »komuna«, tj. *communitas*, *commune*, *universitas* i *universus populus*.¹⁵ Sve je više potvrda prema kraju stoljeća, a od 13. stoljeća »komuna« je uobičajen pojam. Latinskim izrazima odgovara slavenska riječ *općina*,¹⁶ koja se prvi put javlja (u obliku *opkina*) u ugovoru između srpskog velikog župana Stjepana i Dubrovnika 1215. g.¹⁷ Navedene latinske i slavenska riječ sa značenjem »komuna« starije su od te ustanove, njihovo prvobitno značenje je »zajedničko vlasništvo, zajednički život«. Kod navedenih izraza koji su u sebi sadržavali značenje »zajedništvo« proširio se semantički opseg, obuhvativši i ustanovu komune. S vremenom je to novo pravno značenje

rović, *Svetosavski zbornik*, sv. 2, Beograd 1938, značenje kolebava: npr. str. 31 *grad Zeml'n'*, »tvrđava Zemun«, ali str. 32 *grad slavny Bar* u smislu *civitas celebris Antivarensis*. — Općenito up. K. D. Grothusen, *Zum Stadtbegriff in Südosteuropa*, *Zeitschrift für Balkanologie*, 13, 1977, 62—81. O području zapadnih Slavena H. Ludat, *Zum Stadtbegriff im osteuropäischen Bereich, Slaven und Deutsche im Mittelalter*, Köln-Wien 1982, 226—241 (prvi put objavljeno 1973. g.).

¹³ Npr. u zakletvama Mlečanima: T. Smičiklas, C. D., I, 54, 208 (1018, 1097: *populus*), 55, 56, 57 (1018: *habitatores/habitanes*), 138 (1074: *concives*).

¹⁴ Građu koja to potvrđuje prikupio je J. Lučić, *Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u XI. stoljeću*, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, 10, 1980, 209—235. Ali budući da ne uzima u obzir mogućnost semantičkog razvitka riječi (npr. *consilium*, *nobilis*, *civis*), on razvija situaciju u kojoj unutrašnje uređenje 11. st. već u mnogočemu nalikuje na kasnija vremena. Za pretpostavku uvođenja komune kao nove ustanove nema mjesta u njegovoj koncepciji. — Da je gradsko stanovništvo otvorena skupina, tipično je za cijelo područje bizantskog carstva, up. *Lexikon des Mittelalters*, II, 1039—1040 (Bürger, I. Byzantinisches Reich).

¹⁵ Potvrde kod L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte*, 157—159. Od početka naravno nisu bili članovi komune neslobodni *servi*. O ovoj socijalnoj grupi s najnižim položajem u gradu vidi N. Budak, *Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, *SHP*, III, 14, 1984, 347—357; *isti*, *Servi i famuli* — primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 18, 1985, 249—255.

¹⁶ U suvremenoj znanosti zbog nedostatka bolje odgovarajuće riječi koristi se ponekad pojam »općina« u općenitijem značenju i za pretkomunalno razdoblje. Pri tom treba samo imati na umu da se riječ »općina« u svjetovnim tekstovima javlja tek od 13. st., i to baš u značenju »komuna«, i da su po genezi riječi »općina« i »komuna« sinonimi.

¹⁷ T. Smičiklas, C. D., III, 140.

istisnulo stara značenja i u latinskom i u slavenskim jezicima. Sličan semantički razvitak doživjela je u njemačkom odgovarajuća riječ »Gemeinde«.¹⁸

U komuni *civis* nije više bilo koji stanovnik grada kao u starijim izvorima iz dalmatinske povijesti. Odsada se razlikuje pojam *civis*, član komune, od *habitor*, stanovnik grada, ili *forensis*, stranac koji boravi privremeno u gradu.¹⁹ Samo *civis*, taj koji je zajedno s drugim građanima položio zakletvu, ima pravo sudjelovanja u političkim odlukama. Oznaka *civis*, građanin, u načelu ništa ne govori o ekonomskom položaju. U jednom ustaljenoj komuni pridošlica je mogao postati član komune sa svim pravima i obvezama čim je položio zakletvu da će volju komune smatrati svojom voljom.²⁰ Po smislu riječi svaki *civis* naravno je i stanovnik grada.²¹ Ali postojala je mogućnost da se važnim ličnostima izvana dodijeli građanstvo da bi one za uzvrat čuvale mir i štitile interese komune. Tako su Bribirci 1314. g. postali mletački građani,²² a 1324. g. primili su ih Zadranjani u svoju komunu.²³

Ukratko: Prije formiranja komune samo teritorij dalmatinskog grada, *civitas*, bio je omeđen, nakon formiranja komune i stanovništvo je bilo određeno, i to po zakletvi. Vlast nad teritorijem su izvršavali samo zakletci, tj. oni koji su stvorili *communitas civitatis*; ili rečeno jezikom izvora 13. st., kao i današnjice, općinu grada. Time su bili ispunjeni isti uvjeti za djelovanje komune kao što smo ih opisali za Italiju ili sjeverne krajeve. Komune su tamo nastale pod okolnostima pojačane političke, društvene i privredne dinamike. Slične prilike nalazimo u dalmatinskim gradovima 12. i 13. stoljeća. — Što se tiče vanjskih odnosa, u 12. st. je dolazilo, nakon stoljetnog kontinuiteta pod vrhovnom vlašću bizantskog cara, do čestih promjena. Različite sile su pokušavale podvrgnuti pojedine gradove svojoj vlasti: ugarsko-hrvatski kraljevi, ponovno bizantski car, srpski veliki župan, sicilski kralj, i svakako najprodornije i najuspješnije Venecija, tako da je u 13. st. (točnije od 1205. g.) vladala nad Osorom, Krkom, Rabom, Zadrom i Dubrovnikom. Trogir i Split su u to vrijeme bili pod vlašću ugarskog kralja, ali uistinu je puno jači bio utjecaj susjednih hrvatskih velikaških obitelji. Kotor je u sustavu nemanjičke države uživao dalekosežnu autonomiju.

I na unutrašnjem planu 12. stoljeće prijelomno je razdoblje. Glavni gradski činovnik, umjesto dotadašnjeg priora, postaje *comes*, knez, čiji položaj, ovisno o mjestu i vremenu, nije bio jedinstven. *Comes* je mogao

¹⁸ L. Steindorff, Die dalmatinischen Städte, 157—161.

¹⁹ T. Raukar, Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, *Historijski zbornik*, 29—30, 1976—1977, 139—149.

²⁰ Npr. splitski statut iz 1312. g.: Statuta et leges civitatis Spalati, izd. J. Hanel, *MHJSM*, 2, Zagreb 1878, 208—210. Za širi kontekst up. W. Ebel, Der Bürgereid als Geltungsgrund und Gestaltungsprinzip des deutschen mittelalterlichen Stadtrechts, Weimar 1958.

²¹ Tako i splitski statut: Statuta et leges, 210.

²² Š. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, I, *MSSHSM*, 1, Zagreb 1868, 277—278.

²³ Š. Ljubić, Listine, I, 348. Usp. Lexikon des Mittelalters, III, 1559 (*Edelbürger*).

biti istovremeno zastupnik vrhovne vlasti jedne od spomenutih sila, mogao je biti ili iz grada ili izvana. U 13. st. u gradovima pod mletačkom vlašću — osim na Krku — knez je uvijek bio Mlečanin, u Trogiru i Splitu kneštvo je najčešće u rukama hrvatskih velikaša. — Već od druge polovice 11. st. i još intenzivnije u 12. st. osjećaju se napori papinstva da osigura svoj utjecaj na crkvene prilike na istočnoj obali Jadrana. Dok su prije biskupi obično potjecali iz samih gradova, sada najčešće dolaze iz Italije i sve dosljednije zastupaju centralističke težnje rimske kurije. I ugarski kraljevi su preko crkve pokušali osigurati svoju vlast u primorskim krajevima zalažući se da splitski nadbiskup bude Mađar. Dok je rani srednji vijek bio karakteriziran uskom povezanošću svjetovne i duhovne vlasti u dalmatinskim gradovima, od kraja 11. stoljeća dolazi do razdvajanja. Svaka se strana trudi braniti svoje interese. Najžešći se sukobi odigravaju među splitskim klerom i laicima. I među svjetovnjacima se može pratiti formiranje stranaka koje traže saveznike unutra i izvan grada. I crkva rijetko nastupa jedinstveno; biskup, kaptol i samostani se bore međusobno za utjecaj i dohotke. Gradovi se sukobljavaju da bi izvojevali prednost za sebe; često se ovi sukobi ostvaruju na polju crkvenih odnosa. Svi navedeni činioци pripomogli su nastajanju osjećaja nesigurnosti i stalne ugroženosti slično duhovnom stanju iz kojeg se u Italiji u 11. st. razvio komunalni pokret. Stvaranje komune služilo je i na jednoj i na drugoj obali Jadrana kao sredstvo ponovnog uspostavljanja mira i sigurnosti.²⁴

Tijekom formiranja komune javljaju se nazivi činovnika koji su poznati i iz talijanskih komuna. Članovi gradskih kolegijalnih organa ponekad se nazivaju konzuli. Prvi put 1168. g. u Dubrovniku konzuli zamjenjuju kneza kao najviša vlast u gradu,²⁵ 1174. g. u Zadru konzuli stoje uz kneza.²⁶ Kao u Italiji ustanova potestata mlađa je od konzulata. Prvi potestat na istočnoj obali Jadrana službuje u Zadru oko 1200. g.²⁷ Rekli smo da su Splitsani 1239. g. pozvali potestata. U drugoj polovici 13. st. i početkom 14. st. često nailazimo na potestata u onim gradovima gdje kneštvo drže Bribirci koji se rijetko miješaju u unutrašnje poslove komuna.

Kao što se gradsko stanovništvo komunom formalno ograničilo prema vani, i unutar komune došlo je do odgovarajućeg procesa formalizacije društvenih odnosa.²⁸ Vodeća grupa, koja se već od kraja 11. st. ponekad zove *nobiles*, plemići, stvorila je u prvoj polovici 13. st. gradsko vijeće koje je s vremenom od pučkog zbora, tj. zbora cijele komune, preuzelo političko odlučivanje, a izgradnjom upravnog aparata razvilo je dalje

²⁴ Opširniji opis okolnosti pod kojima je došlo do formiranja komuna u dalmatinskim gradovima dan je u radu L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte*.

²⁵ T. Smičiklas, C. D., II, 120, također 124 (1169).

²⁶ T. Smičiklas, C. D., II, 137. Druge potvrde za 12. st. kod L. Steindorff, n. dj., 161, 170—173.

²⁷ T. Smičiklas, C. D., III, 2, 3, 4.

²⁸ M. M. Frejdenberg, *Gorodskaja obščina X—XI v. v Dalmaciji i ee antični analog, Etudes balkaniques*, 13, 1977, 114—125; isti, *Gorodskaja obščina v srednevekovoj Dalmaciji i drevnegrečeskij polis*, Fiskovićev zbornik, II, 68.

oblike podjele nadležnosti. U većini gradova su se u toku 14. st. vijeka zatvorila tako da je čvrsto određen krug obitelji koje su imale pravo na mjesto u vijeću. Ovakvo su se vijećnici potpuno izdvojili kao poseban stalež gradskih plemića ili patricijata.²⁹ Inače, kao što smo zapazili, da je tek nakon stvaranja komune stanovništvo grada redovito imenovano riječju kolektivnog značenja isto tako u starijim je izvorima vodeća grupa označavana samo množinom od riječi individualnog značenja, *maiores* ili *nobiles*. Kad se ta grupa počinje staleški odvajati od ostalih članova komune i zatvarati u svoje granice, pojavljuje se i kolektivni pojam: *consilium*, vijeće, i to s proširenjem značenja: od »savjetovanje« do »savjetujuć« (riječ »savjet« sadrži u sebi oba značenja), slično kao kod komune od »zajedničko« do »zajednica« ili »opće« do »općina«.

Već naziv pokazuje da je komuna bila na početku u načelu demokratska ustanova s težnjom da bude sveobuhvatna i oblik ravnopravnog sudjelovanja svih u vlasti. Ali usporedo s prelaskom stvarne vlasti isključivo u nadležnost vijeća, komuna je izgubila svoju prvotnu političku funkciju i postala okvir staleškog poretka u gradu. Iz stanovništva grada (*habitatores*) izdvajaju se građani (*cives*), okupljeni u komuni, iz građanstva plemići (*nobiles*), okupljeni u vijeću. Unatoč povremenim sukobima i promjenama u apsolutnom i relativnom opsegu građanstva i patricijata, taj se staleški okvir sačuvao sve do vremena velikih političkih i društvenih prevrata koji su započeli s francuskom revolucijom 1789. g., točnije do pada Mletačke republike 1797. g. i prestanka njezine vlasti nad Dalmacijom, te ukidanja samostalnosti Dubrovnika 1808. godine.

Već smo gore upozorili na to da se formiranje komune ne odnosi samo na gradove bivšeg bizantskog temata Dalmacije. S izvjesnim zakašnjenjem prema dalmatinskim gradovima komune su formirane i u gradovima na hrvatskom teritoriju, tako u Ninu, Šibeniku i Skradinu.³⁰ Komune su postupno na teritoriju grada od feudalne vlasti preuzimale upravne funkcije i prenosile ih na svoje, za to formirane organe upravljanja. Proces formiranja komune u ovim gradovima uglavnom odgovara prilikama gore opisanim za sjeverne krajeve. Najrječitija je potvrda tome ugovor između bana Pavla Bribirskog i skradinske komune 1304. g.³¹ po kojem je komuna oslobođena od svih dužnosti prema banu kao što su na primjer

²⁹ N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976 (dalje: N. Klaić, Povijest, II), 154—168; T. Raukar, Zadar u XV stoljeću, Zagreb 1977, 53—56.

³⁰ G. Praga, Atti e diplomati di Nona (1284—1506), *Archivio storico per la Dalmazia*, sv. 21, god. 11., 1936, 3—20; N. Klaić, Povijest, II, 432—442; L. Steindorff, Über die Echtheit des 1205 von Andreas II. an die Stadt Nin verliehenen Privilegs, *Südost-Forschungen*, 42, 1983, 61—112.

³¹ T. Smičiklas, C. D., VIII, 76—77 datira 1304. g. N. Klaić, Kako se Skradin oslobodio od podložnika Bribiraca, *Fiskovićev zbornik*, sv. 2, Split 1980, 31—40, datira 1284. g. Isprava je sačuvana samo u prijepisu Ivana Lučića iz 1666. g. Budući da se u dataciji slažu indikcija i godine stolovanja pape s godinom 1304. treba arapskim ciframa navedenu godinu 1284. smatrati pogrešnim dodatkom Lučića ili prethodnog prepisivača. Protiv autentičnosti ovog podatka govore datacija *anno nativitatis* umjesto uobičajenog *anno incarnationis* i prisutnost knezova Nelipića i Budislava Krbavskog kao svjedoka jer su oni inače spomenuti tek u izvorima mlađim od 1304. g. (up. T. Smičiklas, C. D., VIII, IX, kazala).

stražarenje i rad u banskim vinogradima i poljima. Zauzvrat komuna se obvezala godišnje plaćati određenu svotu novca. Pri sklapanju ugovora komuna je već imala svoj pečat koji je pričvrstila na ispravu uz pečat skradinskog kaptola. Tu u Skradinu kao i u Omišu, ili dalmatinskim gradovima, komuna je, koristeći se vlastitim pečatom, nastupala ravnopravno sa starim crkvenim i svjetovnim ustanovama. — Izjednačavanje položaja gradova na hrvatskom i dalmatinskom tlu ubrzali su uz formiranje komuna i politički odnosi. I svi navedeni hrvatski gradovi i dalmatinski gradovi Trogir i Split bili su od druge polovice 13. st. do dvadesetih godina 14. st. pod vlašću Bribiraca, a zatim su se gotovo istovremeno Nin, Šibenik, Trogir i Split podvrgli Veneciji tako da je od Kvarnera do Dubrovnika nastao politički jedinstven prostor pod mletačkom vlašću. Nakon što je 1358. g. ugarsko-hrvatski kralj preuzeo sve mletačke posjede na istočnoj obali Jadrana, početkom 15. st. obnovila je Venecija svoju vlast od Kvarnera do Korčule, dok je za Dubrovnik počelo vrijeme samostalnosti prvo pod vrhovnom vlašću ugarskog kralja, a kasnije sultana.

I na području Neretvanske kneževine nastanak komuna bio je znak privrednog i društvenog napretka. Kao što smo vidjeli, Omišani su pod vodstvom kneževske obitelji Kačića formirali svoju komunu. Uz to, sačuvane su također i stare osnove vlasti Kačića koji su i dalje nadzirali morske prolaze između srednjodalmatinskih otoka i tražili dažbine od brodova, ili riječima njihovih neprijatelja, gusarili. Tako je Omiš ipak ostao vojno uporište protiv kojeg su se borili Venecija, ugarski kralj, dalmatinske komune i Bribirci. Hvarska komuna se nakon prvih potvrda djelovanja sredinom 12. st.³² osamostalila tijekom prve polovice 13. st.³³ i razvila uske veze s dalmatinskim komunama i Venecijom, čiju je vlast priznala, te Brač, 1278. godine. Korčula je već 1254. g. pripala Mlečanima. Omiš je bio samo nekoliko godina u njihovim rukama prije nego što je ugovorom iz 1290. g. područje bivše Neretvanske kneževine podijeljeno između Bribiraca koji zauzimaju Omiš i Venecije kojoj Bribirci potvrđuju neometano pravo na Brač i Hvar.³⁴ Takvom kraju Kneževine pridonijelo je formiranje otočkih komuna barem toliko koliko i vojne i političke mjere vanjskih sila.³⁵

Gradovi u bizantskom tematu Dalmaciji bili su već u ranom srednjem vijeku crkvena središta i prvi su formirali komune na istočnoj obali Jadrana. S privrednim usponom i formiranjem komune u gradovima na hrvatskom i neretvanskom teritoriju u uskoj je vezi stajala i crkvena emancipacija, bilo kao jedan od prvih koraka prema izgradnji komune, bilo kao završetak toga procesa. U Ninu je biskupija postojala od kraja 11.

³² Mislimo na borbu za biskupiju i privremenu vlast Zadrana nad Hvarom: G. Novak, Hvar kroz stoljeća, 3. izdanje, Zagreb 1972, 45—46.

³³ Prva potvrda T. Smičiklas, C. D., III, 53 (1205): *in curia comunis. O communitas* se govori kod T. Smičiklas, C. D., II, 363—364 s datacijom izdavača: »Pri koncu XII. vijeka«. Ali u ispravi spomenuti knez Pribislav poznat je tek iz datirane isprave iz 1226. g. (T. Smičiklas, C. D., III, 254), tako da bi trebalo staviti ispravu u to vrijeme. — Prva potvrda komune na Braču: T. Smičiklas, C. D., III, 280 (1228).

³⁴ T. Smičiklas, C. D., VI, 696—699.

³⁵ N. Klaić, Povijest Hrvata, II, 81—90, 478—494.

stoljeća, Skradin je postao biskupsko sjedište nakon 1125. godine. Kad su Hvarani oko 1150. g. privremeno priznali umjesto neretvanskih knezova zadarskog kneza Petranu kao gospodara, osnovali su i svoju biskupiju koja je obuhvaćala otočki dio kneževine, dok je Omiš ostao župa splitske nadbiskupije. Crkvena odvojenost od kopnenih dijelova kneževine³⁶ svakako je puno pripomogla osamostaljivanju otočkih komuna. Neuspjeli pokušaj Šibenčana da se već sredinom 13. st. oslobode crkvene ovisnosti o Trogiru³⁷ upućuje na to da se taj grad na privrednom i društvenom planu smatrao ravnopravnim starim dalmatinskim gradovima. Tek 1298. g. — uz pomoć Bribiraca — uspjeli su Šibenčani dobiti biskupiju i time potvrditi zrelost svoje komune.³⁸ Dvije godine kasnije korčulanskoj komuni pošlo je za rukom da se stonski biskup koji je posljednjih desetljeća rezidirao u Dubrovniku preseli u grad Korčulu.³⁹ — Dok su sve do 12. stoljeća kao *civitas*, grad, označavana samo biskupska središta,⁴⁰ tijekom 13. st. su i druga mjesta gdje su nastale komune kao u starim *civitates* počela sebe označavati kao grad. Tako se može protumačiti i činjenica da su Omišani, inače poznati kao stanovnici *castruma*, tvrđave, u spomenutom ugovoru iz 1262. g. pred Dubrovčanima govorili o svom gradu Omišu. Slično je i šibenska komuna čak i prije osnivanja biskupije počela označavati Šibenik kao grad,⁴¹ dok je papa 1298. g. upotrijebio riječ u starom značenju, kad je u osnivačkoj ispravi za biskupiju naredio da *villa* (naselje) Šibenik dobije znakove *civitas*.

Razlažući svoju koncepciju o formiranju komuna pratili smo u općim crtama dalmatinsko-hrvatsku povijest od 12. do početka 15. stoljeća. I na planu unutrašnjeg uređenja i crkvene organizacije te u odnosu na političke ovisnosti konstelirale su se tada pod često burnim okolnostima prilike koje su onda uglavnom ostale nepromijenjene do kraja 18. stoljeća. Kad smo u naslovu suprotstavili stari svijet i novo doba, mislili smo, s jedne strane, naravno na promjene političkih prilika u navedenom razdoblju, ali, s druge strane, htjeli smo upozoriti na dubinu cezure do koje je došlo pojavom komuna. Formiranje i izgradnja komuna sa svoje strane samo su jedan aspekt u širem rasponu promjena. Isto tako se jasno vidi iz gore predstavljenih izvora da je to vrijeme naglog uspona pismenosti, prijelaza od usmenog na pismeni ugovor i uređenja notarijata, dok u sudstvu pismeni dokaz sve češće pobija usmeni. Prvo se zapisuju pojedine

³⁶ Prema T. Smičiklasu, C. D., II, 193 na splitskoj sinodi 1185. g. i *kraina* (kopneni pojas od Brela do ušća Neretve) određena je kao područje hvarske biskupije. Ali na izvornoj ispravi (dobro čitljiv snimak kod N. Klaić, Trogir u srednjem vijeku. Javni život grada i njegovih ljudi, Trogir 1985, 73) nema govora o biskupiji Hvaru i njezinim župama. Očito se Smičiklas koristio mlađim prijepisom te isprave s umecima o hvarskoj biskupiji te o prisutnosti izabranog hvarskog biskupa Mihe.

³⁷ S. Grubišić, Šibenik kroz stoljeća, Šibenik 1974, 19—21.

³⁸ T. Smičiklas, C. D., VII, 304—305.

³⁹ T. Smičiklas, C. D., VIII, 580. — V. Foretić, Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420., *Djela JAZU*, 36, Zagreb 1940, 72—74.

⁴⁰ Lexikon des Mittelalters, II, 239—241 (*Bischofsstadt I.*).

⁴¹ T. Smičiklas, C. D. IV, 432 (1250). Okolnost da slavenska riječ *grad* odgovarala latinskim riječima i *castrum* i *civitas* svakako je olakšala ovaj postupak.

pravne norme, kasnije se sastavljaju statuti i zakonici.⁴² Sve to, te razvitak organizacije crkvene i svjetovne vlasti svjedoče o novom stupnju formalizacije i diferencijacije društvenih odnosa.⁴³ Sve su to procesi koji se tiču opće evropske povijesti razvijenog srednjeg vijeka, pa tako i formiranje komuna povezuje područje istočne obale Jadrana s evropskim kontekstom. A nema dvojbe da se formiranje komuna, definiranje stanovništva pravnom kategorijom, može — u dalmatinskim gradovima u 12. stoljeću, u onima na hrvatskom i neretvanskom tlu tek od 13. stoljeća — smatrati kao korak prema današnjici, iz starog svijeta u novo doba.

Rad prihvaćen za tisak 18. studenoga 1986.

Zusammenfassung

ALTE WELT UND NEUE ZEIT. ÜBER DIE KOMMUNEBILDUNG AN DER ADRIAOSTKÜSTE

Nach Erzählung dreier Szenen aus der dalmatinisch-kroatischen Geschichte des 13. Jh. definiert der Verfasser die Kommune als den auf gemeinsamen Eid begründeten Verband der freien Bewohner eines meist städtischen Territoriums. Die sich selbst verwaltende Kommune strebte danach, ihren Angehörigen Frieden und Rechtssicherheit zu gewährleisten. Die Adäquatheit der Definition wird erläutert anhand der drei Szenen, in denen es um die Bildung eines Schwurverbandes in Split 1239 geht, um Maßnahmen der Kommune gegen ihre inneren Gegner (Hauszerstörung und Rechtsverweigerung) in Dubrovnik 1235 und um einen Friedensvertrag von 1262 zwischen einer alten Handelsstadt und einem als Piratennest verrufenen Herrschaftszentrum, nämlich Dubrovnik und Omiš.

Vf. skizziert den verfassungsrechtlich tiefgreifenden Einschnitt durch die Bildung von Kommunen in Italien und im nordalpinen Raum, hier unter Verweis auf das Beispiel Zagreb. Auch in den Städten des ehemaligen byzantinischen Themas Dalmatien, in denen der einheitliche Rechtskreis und das Fehlen ständischer Differenzierung vorgegeben waren, wurde im Laufe des 12. Jh. die bis dahin offene Gruppe der Stadtbevölkerung durch die Kommunebildung abgeschlossen. Den lateinischen Bezeichnungen für »Kommune« entspricht slavisch *općina*. Von *habitor*, Einwohner der Stadt, ist nun *civis*, Bürger, zu unterscheiden, der als Mitglied der Kommune an den politischen Entscheidungen mitwirkt. Ausnahmsweise konnten auch Adlige mit Wohnsitz außerhalb der Stadt das Bürgerrecht und damit die Mitgliedschaft in der Kommune erhalten. Die Kommunebildung in den dalmatinischen Städten vollzog sich in einer Zeit der Umbrüche in den äußeren und inneren Beziehungen einschließlich der kirchlichen Verhältnisse und diente als Mittel zur Schaffung neuer Stabilität. Wir finden die typisch kommunalen Institutionen des Konsulates und des Podestà. Im 13. Jh. kam es innerhalb der Kommune durch die Ausbildung einer Ratsverfassung zur ständischen Differenzierung, die mit der Ab-

⁴² Pregled kod N. Klaić, *Povijest Hrvata*, II, 233—250; L. Margetić, *Neki aspekti razvoja organa sudenja u hrvatskim primorskim krajevima u XII i XIII stoljeću*, *Historijski zbornik*, 29—30, 1976—1977, 87—100.

⁴³ L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte*, 175—179.

schließung des Rates zum Stand der *nobiles* ihre Vollendung erfuhr und sich bis zum Ende des 18. Jh. erhielt.

Im 13. Jh. entstanden Kommunen auch auf kroatischem Territorium und im Bereich des narentanischen Fürstentums. Hier wie dort stehen Kommunebildung und kirchliche Emanzipation in engem Zusammenhang. Die Kommunebildung ist an der Adriaostküste wie in anderen Bereichen Europas ein Aspekt der Formalisierung und Differenzierung gesellschaftlicher Beziehungen im Hochmittelalter und insofern als ein Schritt auf die Gegenwart hin aufzufassen, aus der alten Welt in die neue Zeit.